

RECENZE

BERĎAJEV, Nikolaj Alexandrovič: *Prameny a smysl ruského komunismu*.
Prostor, Praha 2012, 217 stran

Kniha *Prameny a smysl ruského komunismu* od Nikolaje Alexandroviče Berďajeva představuje nejen pozoruhodný doklad o snaze příslušníka ruské levicové inteligence porozumět triumfu komunismu v Rusku, ale (navzdory době svého vzniku před druhou světovou válkou) stále inspirativní úvahu o historických a intelektuálních okolnostech vzestupu totalitních a autoritativních hnutí a režimů v prvních desetiletích 20. století.

Berďajevův výklad počátků ruského komunismu má silné autobiografické zabarvení, což není nijak překvapivé. Zmíněný myslitel náležel mezi padesát devět výrazných osobností ruského intelektuálního a kulturního života, které byly v roce 1922 nuceny opustit Rusko na „parníku“ či přesněji dvou „parnicích filozofů“, protože si bolševická vláda nepřála jejich další přítomnost v zemi. (Byli tak bezpochyby ušetřeni mnohem tragičtějšího osudu.) Zmíněnou epizodu nedávno zpracovala anglická spisovatelka Lesley Chamberlainová v zajímavé knize *Parník filozofií: Lenin a vyhánění inteligence* (Mladá fronta, Praha 2009). Nikolaj Alexandrovič Berďajev nebyl nezaujatým pozorovatelem, ale komentátorem, který se – obdobně jako v jiné souvislosti například Hannah Arendtová – potřeboval z osobních důvodů vyrovnat s dramatickým politickým vývojem, jenž zásadně změnil průběh jeho života.

Nikolaj Alexandrovič Berďajev pocházel z aristokratického prostředí, jeho babička z matčiny strany byla Francouzka. V sedmnácti letech se vzdal vojenské dráhy a začal studovat filozofii. Přiklonil se k marxismu, mohutnou inspiraci však čerpal především z domácí pravoslavné tradice. Za účast na demonstracích proti carské vládě na univerzitě v Kyjevě byl v letech 1902–1904 odsouzen k vnitřnímu vyhnanství. Udržoval si kritický odstup od západní civilizace a svým zdůrazňováním svébytné ruské kulturní tradice vypadal jako pravoslavná obdoba německého filozofa a historika Oswalda Spenglera. Jeho odchod z vlasti, s nímž se silně identifikoval, byl proto vynucený. Berďajev směřoval původně do Berlína (usadit se v „provinční“ Praze navzdory lákavým Masarykovým nabídkám odmítl), ale již v roce 1923 se přestěhoval do pohostinnější Paříže, kde žil až do své smrti roku 1948. Spis *Prameny a smysl ruského komunismu* vydal v roce 1937 již jako uznávaný představitel křesťanského existencialismu.

Nikolaj Berďajev věřil v zákonitost historického vývoje, teze, že by bolševický převrat a nástup komunismu v Rusku mohl být produktem pouhé nahodilosti a nešťastné shody okolností, byla pro něho nepřijatelná. Svoji osobní tragédii viděl jako součást katastrofy přímo kosmických rozměrů. Berďajev zdůrazňoval dvojaký charakter ruského komunismu; na jedné straně to byl jev světový a mezinárodní, na druhé straně fenomén čistě národní, vyrůstající z logiky ruských náboženských dějin a jejich vnitřních rozporů.

Nikolaj Berďajev rozlišil pět různých historických Rusí: Kyjevskou Rus, Rusko pod tatarskou nadvládou, Moskevskou Rus, imperátorské Rusko Petra I. a konečně totalitní sovětské Rusko. Kyjevská Rus byla podle jeho názoru kulturně rozvinutější než Západ, období tatarské (mongolské) hegemonie vtisklo pravoslavné církvi duchovní nezávislost a silné sociální citění. Po pádu Byzantské říše se mesianistická dok-

trína Moskvy jako „třetího Říma“ stala ideologickým základem při vzniku moskevského státu. Reformy Petra I., jehož metody označil Berďajev za bolševické, způsobily v ruské společnosti rozkol, který se v zásadě nikdy nepodařilo překonat. Petr a jeho nástupci vybudovali impérium, ale nikoliv sebevědomou stavovskou společnost. Rolnictvo ujařmilo nevolnictví a inteligence, které bylo cizí římské pojetí vlastnictví, byla okouzlena „telurickou mystikou národa“ (tj. vztahující se k zemi) a upadala do sociálního snílkovství. Západní ideje přicházely do svěbytného ruského prostředí, jež mělo sklon chápat všechno totalitně a jemuž byl vzdálen západní kritický skepticismus a relativismus: *Při doteku se Západem proběhl v ruské duši opravdový převrat, a to převrat úplně jiným směrem, než jakým se ubírala západní civilizace. Vliv Západu na Rusko byl paradoxní, neboť ruské duši nevěstí pil západní normy. Jeho vliv v ruské duši naopak odkryl divoké, dionýské, dynamické, a někdy i démonické síly* (s. 94).

Slavjanofilové a západníci nesdíleli téměř nic kromě společného nepochopení Západu, který buď zavrhovali, nebo naopak nekriticky zbožňovali. V prvních desetiletích 19. století se v Rusku projevil silný vliv Schellinga a Hegela, jejichž učení bylo modifikováno podle místních potřeb a podmínek. Na konci čtyřicátých let 19. století se v Rusku šířily socialistické myšlenky Saint-Simona a Fouriera a Feuerbachův materialismus a ateismus. Mnozí ruští myslitelé dospěli k přesvědčení, že svět občinového ruského rolnictva má blíže k naplnění socialistických ideálů než západní měšťácká společnost. Ruský mesianismus nabyl nové socialistické podoby.

V šedesátých letech 19. století aristokratický prvek mezi ruskými vzdělanci zeslábl a do popředí se dostávali příslušníci středních a nižších vrstev, často bývalí seminaristé, kteří nihilisticky popírali *Boba, ducha, duši, normy i vyšší hodnoty*. Prostřednictvím zmíněných nihilistů, Černyševského, Dobroljubova nebo Pisareva, se v Rusku prosadil asketický radikalismus zavrhnoucí prakticky veškeré aspekty soudobé společnosti. Začala se vytvářet specifická ruská psychická struktura, která později vyústila do mentality bolševismu. Na vzestupu byl rovněž anarchismus odrážející podle Berďajeva *tradiční ruskou dionýskou živelnost*, svobodu živící se vzpomínkou na nekonečné stepi unikající dohledu státní moci.

V postavě Pjotra Tkačova viděl Berďajev přímého Leninova předchůdce, ideologa, který již v sedmdesátých letech 19. století tvrdil, že nepřítomnost rozvinuté a silné buržoazní vrstvy představuje pro Rusko výhodu, protože usnadňuje příchod socialistické revoluce, kterou musí uskutečnit dobře organizovaná a disciplinovaná menšina: *Kdyby zvítězil Tkačov, zničení všeho minulého by bylo ještě nemilosrdnější než za Lenina* (s. 80). Po atentátu na cara Alexandra II. v roce 1881 revoluční inteligence ztratila víru v ruské rolnictvo, které zůstávalo pasivní. Tehdy již marxismus představoval nedílnou součást ruského duchovního života. Berďajev věnoval značnou pozornost dvěma složkám marxistického učení, ekonomickému determinismu na straně jedné a víře v mesianistické poslání proletariátu na straně druhé. Marxova a Engelsova teze o skoku z říše nutnosti do říše svobody překonáním ekonomického determinismu prostřednictvím revolučního proletariátu je spíše mýtem než filozofií či ekonomickou teorií, ale právě v tom spočívala její historická síla a působivost.

V Rusku se Pjotr Struve a Georgij Valentinovič Plechanov přihlásili k umírněné interpretaci marxismu, podle níž může sociální revoluci uskutečnit až rozvinutý pro-

letariát, který musí teprve vzniknout. Bolševici se ale na rozdíl od menševiků přiklonili (v rozporu s Marxovým názorem) k tradiční ruské víře ve vykupitelskou úlohu ruského lidu. Lenin a jeho stoupenci uskutečnili voluntaristickou revizi marxismu ve jménu bezprostřední revoluční akce bez ohledu na konkrétní historické podmínky. Lenin odmítl marxismus, který se mezitím v západní Evropě měnil v metodu sociálního poznání, a *dělal revoluci ve jménu Marxe, ale ne podle Marxe. Komunistická revoluce v Rusku proběhla ve jménu totalitního marxismu, marxismu jako náboženství proletariátu, jenže byla protikladem všeho, co Marx říkal o společenském vývoji* (s. 118–119). Berdajev označil tento fenomén za *rusifikaci a orientalizaci marxismu*.

Nikolaj Berdajev se osobně identifikoval s kulturní, náboženskou, filozofickou a uměleckou renesancí, k níž v Rusku došlo na počátku 20. století. Jak sám přiznal, představitelé symbolismu, metafyziky a mysticismu, hlásící se k odkazu Dostojevského, Tolstého či Solovjova, měli na společenské dění jen malý vliv. Ohlasy revoluce roku 1905 téměř nedoléhaly do bytu Vjačeslava Ivanova, jenž se nacházel naproti Tauridskému paláci a v němž probíhaly debaty na esteticko-mystická témata. Liberalismus, který se po roce 1905 začal v Rusku pod vedením Pavla Miljukova postupně prosazovat, Berdajev nepokládal za relevantní společenskou sílu. Naproti tomu bolševismus, jehož vítězství Berdajev předpověděl již roku 1907, údajně odpovídal hlubším instinktům a tradicím ruského národa: *Ale největším paradoxem osudu Ruska a ruské revoluce je, že liberální ideje, ideje práva stejně jako ideje sociálního reformismu se v Rusku ukázaly jako utopické. Bylo zřejmé, že bolševismus je nejméně utopický a nejrealističtější, nejnepohodnější pro situaci, která se v Rusku vyvíjela v roce 1917, že je nejuvěrnější některým prastarým ruským tradicím a ruskému hledání univerzální sociální spravedlnosti chápané maximalisticky, i ruskému způsobu řízení a vládnutí pomocí násilí. Bylo to dané celým vývojem ruské historie, ale rovněž slabostí našich tvůrčích duchovních sil. Ukázalo se, že komunismus je nevyhnutelným osudem Ruska, vnitřní daností osudu ruského národa* (s. 125–126). Lenin triumfoval, protože se mu podařilo sjednotit prastarou ruskou touhu po sociální pravdě (projevující se často v nejbizarnějších podobách) s tradicí ruského imperialismu. Bolševismus, to je fascinující jednota myšlení a moci. Celé dějiny ruské společnosti připravovaly komunismus. Pod vedením bolševiků ruský lid přešel z telurického období, kdy žil pod mystickou nadvládou země, do období technického, ve kterém uvěřil ve všemohoucnost stroje a přijal jej jako nový totem (s. 138). V Rusku, v kterém se vzdělanci vždy oddávali pasivnímu sociálnímu snění, se zrodila nová, neobyčejně dynamická a militaristická psychická struktura, jejíž jedinou obdobou na Západě je fašismus.

Nikolaj Berdajev se ve svém textu ukazuje jako socialista a křesťanský moralista. Socialista, protože odmítal západní buržoazní civilizaci a byl přesvědčen, že svět směřuje k socialismu (přičemž nevyučoval možnost historického uskutečnění komunismu). Křesťanský moralista, neboť pokládal revoluci (obdobně jako Joseph de Maistre) za soud Prozířetelnosti nad dějinami a společností, v níž se prosadilo zlo a zvítězila nespravedlnost. Monarchie a církve ztratily v Rusku věrohodnost a morální oprávnění vládnout a bolševismus, filozofie sociálního titánství, přišel jako jediná mobilizující duchovní síla schopná zastavit anarchii a rozklad.

Berdajevovy úvahy o ruské revoluci v roce 1917 a Leninově osobnosti náležejí k tomu nejlepšímu, co bylo o dané problematice napsáno. Pokud se ve svém pojednání

ní snažil mimo jiné prokázat, že Rusko představuje svébytnou civilizaci, odlišnou od západní, pak bezpochyby uspěl. Výmluvným důkazem této skutečnosti je příznačná slabost, kterou v rámci ruské civilizace v průběhu každé vnitřní konfrontace projevovali vzdělanci formovaní západním myšlením, včetně samotného Nikolaje Berďajeva.

Na druhé straně, a to je jeho největší slabina, zmíněný autor nedokázal vidět pozitivní změny, které nastávaly v předrevolučním carském Rusku. Všiml si Rasputina, ale nepozoroval impozantní vzestup tvůrčích hmotných sil, díky nimž se země postupně řadila mezi hlavní průmyslové mocnosti světa. Bolševici tuto energii zčásti převzali a využili, ale v žádném případě nevytvořili. Nikolaj Berďajev podcenil (obdobně jako jiní myslitelé počátku 20. století) ohromný potenciál modernity, jenž se nakonec stal režimu, který zrodila ruská revoluce, osudným.

◆ Ivo T. Budil